

Zaginiona rozprawa Jeana-Étienne'a Guettarda (1715–1786) o Polsce — analiza nowych danych o pracy francuskiego geologa w Rzeczypospolitej

Piotr Daszkiewicz¹, Radosław Tarkowski²

P. Daszkiewicz

R. Tarkowski

Jean-Étienne Guettard spędził w Rzeczypospolitej dwa lata (1760–1762). Owocem jego pobytu w naszym kraju są cztery rozprawy opublikowane w Królewskiej Akademii Nauk (Guettard, 1764a, b, c, d), sporządzenie

pierwszej mapy geologicznej Polski, liczne spostrzeżenia dotyczące Polski w innych pracach (Guettard, 1768–1783) i wiele jedynie częściowo poznanych i zbadanych notatek, przechowywanych w kilku zespołach archiwalnych we Francji oraz w Stanach Zjednoczonych. Na znaczenie prac Guettarda dla historii polskiej geologii wskazywano w ostatnich latach już kilkakrotnie (Daszkiewicz & Tarkowski, 2007a, b; Tarkowski, 2004a, b, 2005a, b; Wójcik, 1977, 1992). Kilkakrotnie także podkreślano znaczenie dla historii nauki obszernego archiwum Guettarda, wraz z dużym zespołem dokumentów dotyczących pobytu w Polsce, przechowywanego w zbiorach Biblioteki Centralnej Narodowego Muzeum Historii Naturalnej w Paryżu (Daszkiewicz, 1995, 1998; Daszkiewicz & Tarkowski, 2008).

Przeprowadzone ostatnio badania tych dokumentów oraz analiza osiemnastowiecznych i dziewiętnastowiecznych publikacji związanych z Guettardem doprowadziły autorów do przekonania o prawdopodobnym istnieniu jeszcze jednej, nieznannej do dziś, rozprawy tego uczonego na temat przyrody naszego kraju. W artykule autorzy przedstawili dostępne informacje, które umożliwiają weryfikację tej hipotezy i sugerują ewentualną treść zaginionej pracy.

Lavoisier i tajemnica losów dokumentów Guettarda

Poznanie losów rękopisów Guettarda ma kluczowe znaczenie dla poszukiwań dokumentacji związanej z dwuletnim pobytem tego przyrodnika w naszym kraju. Antoine-Laurent Lavoisier (1743–1794) był jednym z najwybitniejszych francuskich uczonych. Guettard, zaprzyjaźniony z rodziną Lavoisiera, bardzo szybko dostrzegł talenty młodego uczonego. Właśnie z nim odbył podróż mającą na celu opracowanie mapy geologicznej Francji. Był jednym z pierwszych jego nauczycieli i to Guettardowi Lavoisier zawdzięczał wykształcenie w dziedzinie geologii i mineralogii (Comte, 1949; Rappaport, 1969). Wspólnie opublikowali kilka rozpraw, m.in. o kopalniach węgla i o surowcach do produkcji porcelany. Pod kierunkiem Guet-

tarda Lavoisier przeprowadził analizę gipsów. Obaj uczeni pozostawali blisko zaprzyjaźnieni aż do śmierci Guettarda.

Jak podają biografowie, to Lavoisier *zajmował się swoim starym przyjacielem Guettardem* w ostatnich latach życia uczonego (Grimaux, 1888). Grimaux, znający doskonale spuściznę i dokumenty Lavoisiera, podaje informację o dużym znaczeniu dla poznania historii archiwum Guettarda. Otóż informuje on, że Guettard właśnie Lavoisierowi pozostawił wszystkie swoje papiery. Guerlac (1979) zbadał historię rękopisów Lavoisiera. Losy rękopisów Lavoisiera, jego biblioteki i aparatury naukowej od połowy XIX w. do połowy XX w. były związane z rodziną de Chazelles (rodzina ze strony żony Lavoisiera).

Począwszy od 1948 roku, rodzina de Chazalles rozpoczęła wyprzedaż dziedzictwa Lavoisiera. Znaczną część kupił znany paryski antykwariusz, poeta i historyk Lucien Scheler (1902–1999), by następnie odsprzedać je amerykańskiemu przemysłowcowi, chemikowi i kolekcjonerowi Denisowi I. Duveen (1910–1992), który opublikował bibliografię prac Lavoisiera, by następnie sprzedać w Nowym Jorku nabytą kolekcję dokumentów, książek i przyrządów. W 1962 roku, dzięki hojności prywatnego mecenatu, te bezcenne dla historii nauki przedmioty zostały nabyte przez Cornell University, gdzie dzisiaj stanowią wydzieloną kolekcję. Wśród sprzedawanych na aukcjach rękopisów znajdowały się także dokumenty Guettarda (Fric, 1956). Wśród dwudziestu pięciu map dotyczących mineralogii i geologii ze zbiorów Lavoisiera, biblioteka Cornell University posiada m.in. *Itineraire de Paris en Pologne relatif à un mémoire de M. Guettard, 1763 (Marszrutę z Paryża do Polski związaną z rozprawą Guettarda, 1763)* oraz *Le royaume de Pologne, par le sr. Robert de Vaugondy, 1759 (Królestwo Polski autorstwa Pana Roberta de Vaugondy, 1759)*. Do zbiorów tego uniwersytetu trafił także rękopis *Voyage fait à la suite de M. le marquis de Paulmy, ambassadeur de France auprès du roy de Pologne, par J.E. Guettard, médecin de M. l'ambassadeur, 1760 (Podróż w świecie Pana Markiza de Paulmy, ambasadora Francji na dworze króla Polski, przez J.É. Guettarda, lekarza ambasadora, 1760)*.

Co zatem wiadomo na temat historii rękopisów Guettarda, które uczonego ten pozostawił w całości Lavoisierowi? Analiza informacji zebranych przez biografów Lavoisiera pozwala na częściowe, przynajmniej, odtworzenie losów dziedzictwa Guettarda. Wiadomo, że przejęta przez Lavoisiera rękopiśmienna spuścizna Guettarda uległa częściowemu rozproszeniu już w dziewiętnastym lub być może nawet w osiemnastym wieku. Być może to już sam Lavoisier przekazał do biblioteki *Jardin des Plantes* część tych dokumentów (Jest to opinia pani Alice Lemaire, kustosa zbiorów rękopisów Muzeum Narodowego Historii Naturalnej w Paryżu. Jednakże pani Lemaire podkreśla, że w archiwum MNHN nie ma dokumentów jednoznacznie potwierdzających tę hipotezę). Ponieważ nie przeprowadzono inwentaryzacji nabytków biblioteki w osiemnastym i częściowo w pierwszej połowie dziewiętnastego wieku,

¹Muséum national d'Histoire naturelle, USM 308, Service du Patrimoine Naturel, 61, rue Buffon, 75005 Paris, Francja; piotrdas@mnhn.fr

²Instytut Geografii, Akademia Pedagogiczna w Krakowie, ul. Podchorążych 2, 30-084 Kraków; tarkowski@min-pan.krakow.pl

nie można ostatecznie sprawdzić tej hipotezy. Brak jakiegokolwiek śladu, aby dokumenty znajdujące się dzisiaj w MNHN trafiły do spadkobierców Lavoisiera, gdy zwracano im bibliotekę, rękopisy i przyrzędy skonfiskowane w trakcie aresztowania i rewizji, zdaje się stanowić ważny argument, przemawiający na rzecz hipotezy, że dokumenty te trafiły do muzealnej kolekcji jeszcze za życia Lavoisiera. Fakt, że przechodząc na emeryturę, Guettard wyprowadził się z mieszkania zajmowanego z tytułu funkcji kustosa gabinetu historii naturalnej księcia Orleańskiego i zabrał ze sobą bibliotekę i swoje rękopisy, wyklucza raczej możliwość, że rękopisy te trafiły do muzealnej kolekcji w trakcie konfiskaty dóbr rodziny królewskiej.

Niewykorzystane materiały

Rękopiśmienne dokumenty z archiwów MNHN, Akademii Nauk w Paryżu i Cornell University są wraz z opublikowanymi rozprawami Guettarda podstawowym źródłem wiedzy o pobycie tego uczonego w Polsce. Porównanie tekstu rozpraw Guettarda i cytowanych przez niego źródeł dobrze ukazuje niekompletność znanych nam zespołów archiwalnych, zawierających dokumenty związane z tym uczonym. Przykładem może służyć wielokrotnie przez niego cytowana rozprawa doktora Dufay i wiele innych dokumentów pochodzących od jego korespondentów i informatorów z Rzeczypospolitej (Daszkiewicz & Tarowski, 2008).

Praca nad archiwum Guettarda w MNHN nasunęła autorom także inną refleksję: jak niewielką część zgromadzonych w i o Rzeczypospolitej informacji wykorzystał ten przyrodnik w swoich publikacjach. W ogóle drukiem nie ukazało się nic ze starannie gromadzonych danych o polskiej florze, medycynie, przemyśle (choć w archiwach znajdują się np. notatki o produkcji potażu w Gdańsku czy też opis polskiej metody produkowania smoły), polskiej polityce i obyczajach. Nawet w pracach dotyczących polskiej geologii i mineralogii nie została wykorzystana znaczna część zgromadzonych danych.

Tytułem przykładu niewykorzystanych w opublikowanych przez Guettarda rozprawach notatek zacytujmy *Observation sur la terre fossile dont en tire l'alun à Sierakow dans le palatinat de Posen (Observacja na temat skamieniałej ziemi, z której eksploatuje się alun w Sierakowie w województwie poznańskim)*. Wśród cytowanych przez niego polskich skamienielin brakuje wielu okazów obecnych na przechowywanej w MNHN liście *Catalogue des minéraux et autres fossiles que j'ai recueillies en Pologne (Katalog minerałów i innych skamieniałości, które zebrałem w Polsce)*. W rozprawie poświęconej polskiemu minerałom Guettard (1764a) zdecydował nie zamieszczać uwag na temat pochodzenia bursztynu, pisząc: *Być może w tym miejscu powinienem umieścić refleksje, które znajomość tego kraju, który dostarcza bursztynu, sugeruje mi na temat pochodzenia tej skamieniałości [bursztynu]. Lecz dyskusja tego zagadnienia oddaliłaby mnie od głównego tematu tej rozprawy, wymagałoby ono szczegółowego zbadania. Byłoby to zbyt ważnym przerwaniem opisu mineralogicznego Polski, który rozpocząłem*. Jednakże w notatkach odnotował swoją opinię na ten temat. Zaznaczając, że bursztyny znajdują się w piaskach lub marglach i że często towarzyszą im

kawałki zbutwiałego drewna, uznawał — wbrew opinii wielu autorów mu współczesnych, a nawet późniejszych — że bursztyn jest skamieniałą żywicą, a bursztyny znadwane w głębi ładu są związane z historyczną obecnością morza w tych miejscach. Jednoznacznie odrzucał hipotezę miejscowego, związanego z upływami żywicy, powstawania bursztynu z dala od morza. Wszystkie cytowane rękopisy znajdują się w Bibliotece Centralnej MNHN, w archiwum Guettarda, w zespole *Podróż do Polski — Ms 2184 Voyage en Pologne*.

Notatki o błękitnej ziemi — przykład niepublikowanego artykułu

Niewątpliwie Guettard zamierzał wykorzystać przynajmniej część informacji ze swoich notatek w innych publikacjach. W rozprawie o naturze terenów Polski pisał np.: *Spotyka się czasem pod warstwą torfu, lub ziemi mającej jego naturę, lub w samym piasku, żyły błękitnej ziemi, zbliżonej kolorem do błękitu pruskiego, błękitu górskiego lub emalii. Nie powiem nic więcej na ten temat, rezerwując szczegółowe omówienie dla oddzielnej rozprawy, w której poinformuję o doświadczeniach, jakie zamierzam wykonać, aby poznać jej naturę* (Guettard, 1764a, podkreślenie autorów).

Znaczenia, jakie przywiązywał Guettard do błękitnej ziemi (według prof. A. Maneckiego chodzi tutaj o wiwianit), można się jedynie domyślać na podstawie liczby przeprowadzonych przez niego doświadczeń, m.in. działania octu i ludzkiego moczu (obserwował, że nie zmienia koloru, a ocet wręcz przeciwnie — czyni go „żywszym”), kwasu azotowego, nabytego u kupca (kolor zmieniał się na ciemnoczarny), kwasu solnego, także zakupionego u kupca (kolor zmieniał się na ziemistoszary), zwykłej wody (nie obserwował żadnych zmian), barwienia tą ziemią papieru zanurzonego w wodzie i analizy jej składu: *złożona jest z bliżej nieokreślonej „części niebieskiej” i piasku o małych zaokrąglonych ziarnach zmieszanego z małą ilością piasku czerwonego, zielonego lub żółtawego oraz z kawałków zbutwiałego drewna*.

Zapewne zainteresowanie tym minerałem zwiększała, jak pisze Guettard, możliwość gospodarczego zastosowania owego surowca: *jakkolwiek kolor ziemi nigdy nie jest wystarczającym powodem, aby badać tę, a nie inną ziemię, to jednak niektóre z nich przez zastosowanie, jakie znajdują w rzemiośle, zasługują na szczególną uwagę. Wierzę, że błękitna ziemia, jaką się znajduje w różnych miejscach Polski, może zaliczać się do tej kategorii. Jej kolor jest wystarczająco ładny, aby móc porównywać go z błękitem pruskim. Nie ma jego intensywności, lecz może być uznany za błękit pruski o słabszym połysku, zatem kolor dzisiaj wszędzie preferowany*.

Choć wśród zachowanych w MNHN dokumentów znajduje się rękopis *Experiences faites sur la terre bleue de Nieborowo (Doświadczenia wykonane na błękitnej ziemi z Nieborowa)* z wynikami licznych doświadczeń i analiz chemicznych i fizycznych, jak i rękopis *Observations et experiences faites sur une terre bleue de Pologne (Observacje i doświadczenia wykonane na błękitnej ziemi z Polski)*, nadający się do opublikowania jako krótka rozprawa, to jednak nigdy nie ukazała się drukiem żadna publikacja na ten temat.

Czy istniała niewydrukowana rozprawa J.-É. Guettarda o Polsce?

Od opuszczenia Rzeczypospolitej przez Guettarda (maj 1762) do jego śmierci (styczeń 1786) upłynęły niemal 24 lata. W jaki sposób można zatem próbować wytłumaczyć brak publikacji materiałów przywiezionych z Polski? Można oczywiście uznać, że po powrocie do Francji Guettard był bardzo zajęty. Był to przecież okres, w którym pracował wraz z Lavoisierem nad geologicznym atlasem Francji, a następnie przygotowywał do druku pięciotomowe wydanie *Mémoires sur différentes parties des sciences et arts*, nadal prowadził badania naukowe, pełnił różne funkcje w królewskiej administracji i instytucjach naukowych. Zauważmy także, że w ostatnich latach życia postępująca wraz z chorobą utrata pamięci niewątpliwie bardzo opóźniła postęp wszelkich prac (Condorcet, 1786).

Można także przypuszczać, że zdając sobie sprawę z niekompletności informacji na temat przyrody Rzeczypospolitej starał się je uzupełnić. Pisał przecież o owym braku informacji: *wierzę, że mogę przedstawić kilka podstaw wiedzy o tym rozległym kraju. Być może nikt nie jest w stanie przedstawić dokładniejszego opisu?* (Guettard, 1764a). Zważywszy, że w Rzeczypospolitej nadal miał rozległe kontakty i otrzymywał z niej informacje, liczył być może na uzupełnienie wiedzy przed ostatecznym opracowaniem rezultatów swojej podróży? Publikacje ograniczył zatem do rozpraw, w przypadku których zależało mu na szybkim druku: dwóch rozpraw geologiczno-mineralogicznych — może ze względu na chęć przyspieszenia prac nad europejską kartografią geologiczną, rozprawy meteorologicznej — z racji postulatów szybkiej rozbudowy sieci obserwacji pogody w Europie i rozprawy o Wieliczce — z racji dyskusji, jaka toczyła się na temat złóż i kopalni soli? Być może pewną rolę odgrywały także kwestie finansowe. Wydawanie rozpraw było przecież drogie, a ich rozprowadzanie długie i często darmowe. Ze znajdującego się w archiwum Akademii Nauk listu Guettarda z prośbą do władz akademii o rozliczenie kosztów podróży do Polski (Tarkowski, 2005a, b) wynika, że jedna piąta kwoty, o zwrot której zabiegał (200 funtów z Tours na 1000), to częściowe koszty wydanych przez niego rozpraw. Może łatwiej było mu uzyskać finansowanie na inne prace, np. opis gabinetu przyrodniczego księcia Orleńskiego? Z braku informacji w pozostawionej dokumentacji wszystkie te przypuszczenia pozostają oczywiście jedynie hipotezami.

Być może jednak Guettard pracował nad jakimś innym tekstem o Polsce? Może nawet przygotował go, a jedynie z różnych względów nie zdołał opublikować za życia? Hipoteza ta nie jest oparta na czysto spekulatywnych przesłankach. Poważnym argumentem na jej rzecz jest informacja opublikowana w jednym ze wspomnień o Guettardzie (Soreau, 1803):

Doktor Guettard pozostawił interesujący rękopis na temat Polski. Możemy jedynie prosić osobę, której został on powierzony, o uwzględnienie pragnienia wszystkich przyjaciół nauk i umiejętności, czyli o upublicznienie go. Druk tego rękopisu uzupełni cztery rozprawy doktora [Guettarda] o Polsce, wydrukowane w zbiorze [tekstów] Akademii Nauk w 1762 roku. Dwie pierwsze dotyczą natury terenów Polski i minerałów w nich zawartych. Kolejna z rozpraw zawiera obserwacje meteorologiczne poczynione przez

doktora [Guettarda] w Warszawie w latach 1760, 1761, 1762. Ostatnia z nich zawiera najważniejsze, szczegółowe informacje niezbędne dla znajomości kopalni soli w Wieliczce w Polsce. Doktor Guettard towarzyszył jako lekarz Panu de Paulmy, ambasadorowi [Francji] w Polsce. Nikt nie był bardziej od niego predestynowany ani lepiej przygotowany do dobrego przeprowadzenia obserwacji.

Według autora tekstu istniała jeszcze jedna, nieznaną do dziś rozprawa Guettarda o Polsce. Choć jej napisanie byłoby logicznym uzasadnieniem istnienia licznych zapisków Guettarda, znajdujących się wśród dokumentów przechowywanych w MNHN, a nigdy nie wykorzystanych przez niego w żadnej znanej publikacji, to jednak należy zadać pytanie o wiarygodność tej informacji. Wspomnienie o Guettardzie zostało opublikowane w 1803 roku, czyli siedemnaście lat po jego śmierci, w czasach jeszcze bliskich życiu przyrodnika, gdy żyły liczne osoby z jego otoczenia. Również autor wydaje się wiarygodnym źródłem informacji. Jean-Baptiste-Étienne-Benoît Soreau (1738–1808) był znanym prawnikiem, adwokatem i publicystą, współpracującym m.in. z *Magasin Encyclopédique*. Nie wiemy, jakie były jego związki z Guettardem. Wiadomo, że oprócz problematyki prawniczej, politycznej i historycznej, bliskie mu były także zagadnienia interesujące również i Guettarda. W *Magasin Encyclopédique* opublikował m.in. artykuły o francuskich manufakturach bawełny i o ogrodzie Karola Wielkiego. Wiadomo także, że osobiście znał Guettarda i z nim korespondował. W MNHN zachował się jeden z jego listów (z 8 lipca 1780 r. — Ms 1996 114). Także miejsce publikacji przemawia za wiarygodnością podanej informacji. Założony przez Aubin-Louis Millin de Grandmaison (1759–1818) *Magasin Encyclopédique* nie tylko należał do najważniejszych pism naukowych epoki, ale i w gronie jego autorów i współpracowników nadal liczni byli osobiści znajomi Guettarda.

Otwarte pozostaje także pytanie, czy publikując apel o upublicznienie rękopiśmiennej rozprawy o Polsce, Soreau znał osobę, której został powierzony manuskrypt, czy jedynie wiedział o istnieniu rozprawy i powierzeniu jej komuś przez Guettarda (W jakim celu? Druku? Przeczytania i wyrażenia opinii?). Warto przypomnieć, że w roku 1803, gdy zostało opublikowane cytowane wspomnienie o Guettardzie, bliskie były czasy rewolucyjnego terroru. Od napoleońskiego przewrotu 18 brumaira (9 listopada 1799 r.), kładącego kres władzy Dyrektoriatu, upłynęły zaledwie cztery lata. Strach panujący wśród uczonych Królewskiej Akademii Nauk, rozwiązanej w 1793 roku, był wielokrotnie opisywany przez historyków. Liczni byli przecież uczeni, którzy stali się ofiarami terroru w okresie, gdy republika nie potrzebowała uczonych. W okresie wielkiego terroru samo przechowywanie podobnych dokumentów mogło być równoznaczne z wyrokiem śmierci. Być może publikacja Soreau miała być sygnałem, że epoka terroru już minęła i depozytariusz rękopisu może go bez obaw ujawnić?

Podsumowanie

Los owego rękopisu pozostaje jednakże nadal nieznaną. Publikacja Soreau jest jak dotychczas jedynym znanym śladem owej, być może zaginionej, rozprawy Guettarda o Polsce. Prawdopodobieństwo hipotezy powstania jeszcze jednej nieznaną nam rozprawy Guettarda o Polsce zwięk-

sza fakt istnienia w archiwach MNHN licznych, nigdy nie wykorzystanych, a niewątpliwie bardzo interesujących z punktu widzenia osiemnastowiecznej nauki, informacji dotyczących polskiej przyrody. Zastanawiające jest jednakże i to, że pomimo tego, iż od publikacji przez Soreau tej informacji w prestiżowym, ogólnie dostępnym i powszechnie znanym czasopiśmie upłynęło 205 lat, żaden z polskich ani francuskich biografów Guettarda czy też historyków geologii nie podjął próby odszukania rzeczowego tekstu.

Literatura

- COMTE P. 1949 — Aperçu sur l'œuvre géologique de Lavoisier. *Annales géologique du Nord*, 69: 369–375.
- CONDORCET N. de 1786 — *Eloge de M. Guettard w Œuvres de Condorcet, publiés par A. Condorcet O'Coonor et M. F. Arago*. Tom III. Paris 1847. Typographie de Firmin et Didot Freres: 220–240.
- DASZKIEWICZ P. 1995 — Mało znane dokumenty dotyczące historii botaniki polskiej. *Kwart. Hist. Nauki*, 40 (3): 165–168.
- DASZKIEWICZ P. 1998 — Jean-Étienne travel journal in Poland and Northern Europe (1760–62). *Archives of Natural History*, 25: 281–282.
- DASZKIEWICZ P. & TARKOWSKI R. 2007a — Osiemnastowieczna lista skamieniałych koralowców z zamku w Nieświeżu — interesujący dokument historii polskich kolekcji przyrodniczych ze zbiorów Biblioteki Centralnej Narodowego Muzeum Historii Naturalnej w Paryżu. *Kwart. Hist. Nauki*, 52 (3–4): 225–240.
- DASZKIEWICZ P. & TARKOWSKI R. 2007b — XVIII-wieczna kolekcja wielickich okazów solnych przekazana przez Jean-Étienne Guettarda ambasadorowi króla Francji. *Prz. Geol.*, 55: 121–124.
- DASZKIEWICZ P. & TARKOWSKI R. 2008 — Biblioteka oraz bibliograficzne źródła Jean-Étienne Guettarda — nowe dane na temat historii badań przyrodniczych w Polsce. *Prz. Geol.*, 56: 308–312.
- FRIC R. 1956 — La vente des souvenirs de Lavoisier. *Archives Internationales d'Histoire des Sciences*, 35: 189–191.
- GRIMAUX E. 1888 — Lavoisier: 1743–1794 d'après sa correspondance, ses manuscrits, ses papiers de famille et d'autres documents inédits. Paris — F. Alcan: 398.
- GUERLAC H. 1979 — The Lavoisier Papers-A checkered history. *Archives Internationales d'Histoire des Sciences*, 29 (104): 95–100.
- GUETTARD J.-É. 1764a — Mémoire sur la nature du terrain de la Pologne et des minéraux qu'il renferme. Première partie. *Mémoires de l'Académie Royale des Sciences*, 64: 234–257.
- GUETTARD J.-É. 1764b — Mémoire sur la nature du terrain de la Pologne et des minéraux qu'il renferme. Seconde partie. *Mémoires de l'Académie Royale des Sciences*, 64: 293–336.
- GUETTARD J.-É. 1764c — Observations météorologiques, faits à Varsovie pendant les années 1760, 1761 et 1762. *Mémoires de l'Académie Royale des Sciences*, 64: 402–430.
- GUETTARD J.-É. 1764d — Mémoire sur les mines de sel de Wieliczka en Pologne. *Mémoires de l'Académie Royale des Sciences*, 64: 493–516.
- GUETTARD J.-É. 1768–1783 — *Mémoires sur Différentes Parties Des Sciences et Arts*. A Paris — Chez Laurent Prault, vol. 5.
- RAPPAPORT R. 1969 — The geological atlas of Guettard, Lavoisier and Monnet: Conflicting Views of the Nature of Geology, [In:] C.J. Schneer (ed.), *Toward a History of Geology*, Cambridge (Massachusetts), MIT Press: 272–287.
- SOREAU J.B.E.B 1803 — Notice historique sur la vie littéraire du docteur Guettard. *Magasin encyclopédique*, T. 1–2: 471–485.
- TARKOWSKI R. 2004a — New data on J.-É. Guettard's journey to Poland in the years 1760–1762. *C.R. Geoscience*, 336: 1227–1232.
- TARKOWSKI R. 2004b — Kopalnie olkuskie w zapiskach francuskiego przyrodnika J.-É. Guettarda z drugiej połowy XVIII wieku. *Prz. Gór.*, 12: 56–61.
- TARKOWSKI R. 2005a — Nowe materiały dotyczące podróży przyrodnika francuskiego J.-É. Guettarda do Polski (1760–1762). *Prz. Geol.*, 53: 41–46.
- TARKOWSKI R. 2005b — Francuska ekspertyza z XVIII wieku dotycząca ponownego uruchomienia kopalni olkuskich. *Pr. Nauk. Inst. Gór. Pol. Wroc.*, nr 111, seria Konferencje, pt. Dziedzictwo i historia górnictwa oraz możliwości wykorzystania pozostałości dawnych robót górniczych, 43: 215–222.
- WÓJCIK Z. 1977 — Poglądy Jean Étienne Guettarda na genezę i metody poszukiwań soli kamiennej. *Pr. Muz. Ziemi*, 27: 1–25.
- WÓJCIK Z. 1992 — Znajomość ważniejszych kopalni na ziemiach polskich w epoce Oświecenia. *Kwart. Hist. Nauki*, 37 (2): 33–65.

Praca wpłynęła do redakcji 19.07.2008 r.
Po recenzji akceptowano do druku 20.08.2008 r.